

महाराष्ट्र शासन

उद्योग, ऊर्जा व कामगार विभाग,

शासन निर्णय क्रमांक : सीएलए २०११/प्र.क्र.२६०/कामगार ४

मंत्रालय, मुंबई - ४०० ०३२.

दिनांक : १६ डिसेंबर, २०११

- संदर्भ : १ : याचिका क्रमांक ४६५/१९८६ मधील मा.सर्वोच्च न्यायालयाचा दि.१०.१२.१९९६ रोजीचा न्यायनिवाडा.
- २ : शासन निर्णय, उद्योग, ऊर्जा व कामगार विभाग, क्रमांक : सीएलए-२००६/प्र.क्र.२९९/कामगार-७-अ, दिनांक २५ एप्रिल, २००६ व क्र.सीएलए-२००९/(४)/काम- ४, दिनांक २ मार्च, २००९.
- ३ : शासन निर्णय, उद्योग, ऊर्जा व कामगार विभाग, क्रमांक सीएलए-२००६/ प्र.क्र.३९२/ कामगार-७-अ, दिनांक ३ जुलै, २००७.
- ४ : शासन निर्णय, उद्योग, ऊर्जा व कामगार विभाग, क्रमांक सीएलए-२०११/ प्र.क्र.२५९/ कामगार-४, दिनांक ७.१२.२०११

प्रस्तावना :-

बालमजुरीमुळे बालकांच्या शारीरिक स्वास्थ्यावर विपरीत परिणाम होतो तसेच त्यांना शिक्षणापासून वंचित रहावे लागते. यामुळे अशा बालकांचे भविष्य अंधःकारमय होत आहे. मूलतः गरीबी हे बालमजुरीचे प्रमुख कारण आहे. आर्थिक विवचनेमुळे या मुलांना कोवळ्या वयात शारीरिक व बौद्धिक प्रगतीस बाधा येईल अशा पध्दतीची कामे करावी लागतात. त्यामुळे इतर मुलांच्या तुलनेत त्यांची शारीरिक व बौद्धिक प्रगती होऊ न शकल्यामुळे त्यांनी काम करून अर्थार्जन केले तरी त्यांच्या एकंदरीत परिस्थितीमध्ये सुधारणा होत नाही. या विषयाबाबतची सामाजिक व आर्थिक गुंतागुंत लक्षात घेऊन बालमजुरीचे निर्मूलन करण्यासाठी सर्व संबंधित विभागांमध्ये समन्वय असणे, तसेच सर्व संबंधित विभागांनी त्यांचेशी संबंधित मुद्द्यांबाबत प्रभावीरित्या कार्यवाही करणे आवश्यक असल्याचे शासनाच्या निदर्शनास आले. तसेच मा.सर्वोच्च न्यायालयाने देखील याबाबत कार्यवाहीचे निर्देश केंद्र व राज्य शासनास याचिका क्र.४६५/१९८६ मध्ये दिले आहेत. त्यानुसार सर्व संबंधित विभागाचा सहभाग असणाऱ्या आणि कामगार विभागाने 'यशदा'. पुणे यांचे मदतीने तयार केलेल्या 'राज्य कृती आराखड्यास' शासन निर्णय दिनांक ३ जुलै, २००७ अन्वये मान्यता दिली होती. दरम्यान केंद्र शासनाने मोफत व सक्तीच्या शिक्षणाचा अधिकार अधिनियम, २००९ पारित केला आहे. त्यामुळे या दोन्ही अधिनियमांमधील तरतुदींची एकत्रितपणे व सुसंगतरित्या अंमलबजावणी करण्याची आवश्यकता निर्माण झालेली आहे.

याबाबत मुख्य सचिवांच्या अध्यक्षतेखाली 'यशदा', पुणे येथे दिनांक ४ जुलै, २०११ रोजी सर्व संबंधित विभागांचे सचिव / प्रधान सचिव, स्वयंसेवी संस्था, राष्ट्रीय बाल कामगार प्रकल्पाचे प्रकल्प संचालक यांचे समवेत कार्यशाळा घेण्यात आली. त्याचबरोबर मुख्य सचिवांच्या अध्यक्षतेखाली राज्य संनियंत्रण समितीच्या दिनांक १७

ऑगस्ट, २०११ रोजीच्या बैठकीत या विषयावर चर्चा करून सुधरीत बालमजुरी निर्मूलनाच्या आराखडयास समितीने मान्यता दिली आहे.

शासन निर्णय :-

या आराखड्यातील बाबींचे राज्यस्तरावर संनियंत्रण करण्यासाठी मुख्य सचिवांचे अध्यक्षतेखाली राज्य संनियंत्रण समिती स्थापन करण्यात आलेली आहे. राज्य पातळीवर अंमलबजावणी करण्यासाठी कामगार आयुक्त यांच्या अध्यक्षतेखाली राज्य बाल कामगार पुनर्वसन आणि कल्याण संस्था, तर प्रत्यक्ष जिल्हा पातळीवर अंमलबजावणीसाठी जिल्हाधिकारी यांचे अध्यक्षतेखाली राष्ट्रीय बाल कामगार प्रकल्प संस्था / जिल्हा बाल कामगार पुनर्वसन आणि कल्याण संस्थांची स्थापना करण्यात आली आहे. या संस्थेचे सदस्य सचिव कामगार विभागाचे जिल्हास्तरीय अधिकारी आहेत. तसेच, यासाठीचे समन्वयन व प्रशिक्षणाची जबाबदारी राज्य संसाधन केंद्राने पार पाडाव्याची आहे. त्या अनुषंगाने कृती आराखड्यातील विभागांशी संबंधित बाबींची प्रभावी अंमलबजावणी होण्यासाठी विभागातील अधिकारी / कर्मचारी हे पुढीलप्रमाणे कार्यवाही करण्यास जबाबदार राहतील :-

- (१) विविध आस्थापनांतील बाल कामगार शोधण्यासाठी कामगार संघटनांची कामगार विभाग आणि राज्य संसाधन केंद्राला मदत प्राप्त व्हावी यासाठी कामगार आयुक्त यांनी आवश्यक कार्यवाही करावी.
- (२) शासन निर्णय, क्रमांक सीएलए-२००६/प्र.क्र.२९९/कामगार-७-अ दि. २ मार्च, २००९ नुसार कृती योजनांची स्थापना करणे, दर आठवड्याला धाडींचे आयोजन करणे, मुलांना बालकल्याण समितीपुढे हजर करणे, कार्यरत कामगार विभागाचे विभागीय / प्रादेशिक प्रमुख व कामगार आयुक्त यांनी संनियंत्रण करावे.
- (३) कृतीदलाच्या धाडींदरम्यान मुक्त केलेल्या बाल कामगारांना पुनर्वसनासाठी शासनाच्या उपलब्ध असलेल्या योजना अथवा सुविधांचा लाभ मिळवून देण्यासाठी सर्व संबंधित विभागांशी संपर्क साधून उक्त शासन निर्णयातील तरतुदीनुसार कामगार आयुक्त यांनी संनियंत्रण करावे.
- (४) प्रत्येक ३ वर्षांतून एकदा बाल कामगार सर्वेक्षण करण्यात यावे. सदर सर्वेक्षण अचूक रहाण्यासाठी क्षेत्रीय परिस्थिती विचारात घेऊन नियोजन करावे तसेच अशा सर्वेक्षणासाठी संबंधित जिल्ह्यांच्या जिल्हाधिकार्यांची मदत घ्यावी.
- (५) बालमजुरी विरोधी विशेष जागीव जागृती मोहीमे अंतर्गत विविध माध्यमांद्वारे सार्वजनिक ठिकाणी मातत प्रचार आणि प्रसार करणे, मालक, पालक व युवा कामगारात बाल कामगार कायद्याविषयी व मुलांच्या शिक्षणाबद्दल जाणीव जागृती करण्याच्या दृष्टीने कामगार संघटनांच्या सभांमध्ये सत्रांचे आयोजन करण्याकरीता कामगार आयुक्त जबाबदार राहतील.
- (६) सरकारी कामगार अधिकारी व सहाय्यक कामगार आयुक्त यांनी कोणत्याही उद्योगाला परवाना / परवानगी देताना मालक / उद्योजक बाल कामगार कामावर ठेवणार नाही, अशी हमी घ्यावी. या हमीचे पालन केले तर त्यांचा परवाना / परवानगी विहित पध्दतीने रद्द करण्यात यावी.
- (७) कामगार आयुक्त यांनी असंघटीत क्षेत्रातील विविध मालक संघटना / औद्योगिक संघटनांच्या संपर्कात राहून संबंधित संघटनांनी आपल्या सदस्य संघटनांना / सदस्यांना बाल कामगार कामावर न ठेवण्याबाबत सावधान करवावे.
- (८) सरकारी कामगार अधिकारी व सहाय्यक कामगार आयुक्त यांनी आपल्या कार्यक्षेत्रातील बाल कामगार असणाऱ्या किंवा असण्याची शक्यता वाटत असलेल्या बालकामगार प्रवण क्षेत्रावर नियमित लक्ष देवावे.

(९) कामगार आयुक्त, तसेच कामगार विभागातील सर्व अधिकाऱ्यांनी राज्य संसाधन केंद्र किंवा अन्य संस्थांच्या मदतीने पोलीस, ग्रामसेवक, पंचायत राज संस्था सदस्य, तलाठी इत्यादींच्यासाठी बालकामगार विषयावर प्रशिक्षण कार्यक्रमांचे आयोजन करावे.

(१०) राष्ट्रीय बालकामगार प्रकल्प (NCLP) तसेच राज्य बालकामगार प्रकल्प (SCLP) सुरु झाल्यावर या दोन्ही प्रकल्पांच्या संनियंत्रणाची संपूर्ण जबाबदारी संबंधित विभागाच्या विभागीय प्रमुखांवर सोपविण्यात येत आहे. त्यामुळे उक्त प्रकल्पांतर्गत सुरु असलेल्या विशेष प्रशिक्षण केंद्रांना नियमित व अचानक भेटी देऊन विभागीय प्रमुखांनी तपासणी करावी. याशिवाय विभागातील सर्व कृतीदलांच्या धाडसत्रांचे आयोजन करणे, बालकामगार व त्यांच्या कुटुंबियांना शासकीय योजनांचे लाभ मिळवून देण्यासाठी संनियंत्रण करणे, बाल मजुरी निर्मुलनाबाबत जनजागृती करणे, तसेच याबाबत होणाऱ्या आढावा बैठकांसाठी आवश्यक माहितीचे संकलन करणे या जबाबदाऱ्या विभागीय प्रमुखांवर राहतील.

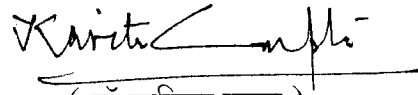
(११) बाल कामगार अधिनियमाच्या तरतुदीनुसार अधिसूचीत करण्यात आलेले निरीक्षक यांना भारतीय दंडसंहितेअंतर्गत लोकसेवकाच्या व्याख्येत समाविष्ट केलेले असल्याने या तरतुदीनुसार प्राप्त अधिकारांचा वापर बालमजुरांची मुक्तता करताना करण्यात यावा.

(१२) बालकामगारांचे सर्वेक्षण झाल्यानंतर त्यांचे अभिलेख तयार करून त्यांना राष्ट्रीय बालकामगार प्रकल्पांतर्गत सुरु असलेल्या विशेष प्रशिक्षण केंद्रामध्ये दाखल करणे व सदर बालकामगार नियमित शाळेत दाखल होईपर्यंत त्यांचे अनुधावन (Tracking) करण्यासाठी कामगार आयुक्त यांनी कार्यवाही करणे बंधनकारक राहिल.

(१३) बालकामगारांच्या पालकांचे पुनर्वसन करण्यासाठी शासनाने सुरु केलेल्या कौशल्यवृद्धी कार्यक्रमांतर्गत देण्यात येणाऱ्या प्रशिक्षणावर संनियंत्रण ठेवण्याची जबाबदारी कामगार आयुक्त यांच्यावर सोपविण्यात येत आहे.

बालमजुरीस आळा घालण्यासाठी उपरोक्त नमूद केल्यानुसार कामगार विभागाच्या अधिकारी / कर्मचारी यांनी जबाबदारी पार पाडावी तसेच या विषयीच्या अंमलबजावणीबाबतचा आढावा नियतकालीक बैठकांमध्ये घेऊन दरमहा १० तारखेपर्यंत सोबत जोडलेल्या विहित प्रपत्रात कामगार आयुक्त यांना अहवाल सादर करावा व कामगार आयुक्त यांनी राज्याचा एकत्रित अहवाल प्रधान सचिव, कामगार विभाग यांना दरमहा १५ तारखेपर्यंत सादर करावा.

महाराष्ट्राचे राज्यपाल यांच्या आदेशानुसार व नावाने,

(डॉ.कविता गुप्ता)
प्रधान सचिव (कामगार)

प्रति,

१. मा.मुख्यमंत्री, महाराष्ट्र राज्य,
२. मा.उप मुख्यमंत्री, महाराष्ट्र राज्य,
३. मा.मुख्य सचिव, महाराष्ट्र राज्य,
४. सर्व अपर मुख्य सचिव / प्रधान सचिव / सचिव, सर्व मंत्रालयीन विभाग,
५. महासंचालक, प्रसिध्दी संचालनालय, मंत्रालय, मुंबई,
६. सर्व विभागीय आयुक्त,
७. सर्व जिल्हाधिकारी व जिल्हा दंडाधिकारी,

८. सर्व जिल्हा परिषदांचे मुख्य कार्यकारी अधिकारी,
९. पोलीस महासंचालक, महाराष्ट्र राज्य, मुंबई,
१०. कामगार आयुक्त, मुंबई,
११. आयुक्त, महिला व बालकल्याण, महाराष्ट्र राज्य, मुंबई,
१२. महासंचालक, यशदा, पुणे,
१३. शिक्षण संचालक, महाराष्ट्र राज्य, पुणे,
१४. संचालक, आरोग्य सेवा, महाराष्ट्र राज्य, मुंबई,
१५. सर्व सह आयुक्त / उपायुक्त / सहाय्यक कामगार आयुक्त / शासकीय कामगार अधिकारी
१६. कामगार प्रभागातील सर्व अधिकारी व कर्मचारी,
१७. निवड नस्ती.

**बालमजुरी निर्मूलन व पुनर्वसन राज्य कृती आराखड्याची अंमलबजावणी
कामगार प्रभागाची भूमिका व सहभाग.**

प्रपत्र

अ) कृतीदल

अ.क्र.	जिल्हा	धाडीची संख्या	बाल कामगारांची संख्या	एफ.आय.आर. ची संख्या	बालगृहात दाखल केलेल्या बाल कामगारांची संख्या	शेरा
१	२	३	४	५	६	७

टिप: जिल्हा स्तरावर बालकामगार निहाय नोंदवही ठेवण्यात यावी.

ब) राष्ट्रीय / राज्य बाल कामगार प्रकल्प

अ.क्र.	जिल्हा	प्रकल्पाचा प्रकार (NCLP/ SCLP)	शेवटच्या सर्वेक्षणानुसार बालकामगारांची संख्या	शेवटच्या सर्वेक्षणाचा दिनांक	मंजूर STC	सुरु STC	दाखल बाल कामगारांची संख्या		शिक्षणाच्या मुख्य प्रवाहात दाखल केलेल्या बाल कामगारांची संख्या		शेरा
							चालू शैक्षणिक वर्षात	एकूण	चालू शैक्षणिक वर्षात	एकूण	
१	२	३	४	५	६	७	८	९	१०	११	१२

टिप: जिल्हा स्तरावर बालकामगार निहाय राष्ट्रीय/राज्य बालकामगार प्रकल्पाबाबत वरील अनुषंगाने तपशीलवार नोंदवही ठेवण्यात यावी. तसेच प्रत्येक बाल कामगाराना अनुधावन (Tracking) क्रमांक देण्यात यावा व त्यांना शिक्षणाच्या मुख्य प्रवाहात दाखल होईपर्यंत अनुधावन (Tracking) करावे.

क) बालकामगारांचे पालक

अ.क्र.	जिल्हा	प्रशिक्षित केलेल्या पालकांची संख्या	प्रशिक्षण संस्थेचे नांव	प्रशिक्षणापूर्वी सरासरी उत्पन्न	प्रशिक्षणानंतर वाढलेले सरासरी उत्पन्न ?	प्रशिक्षण प्रमाणित आहे काय ?
१	२	३	४	५	६	७

टिप: जिल्हा स्तरावर बालकामगारांच्या पालकांना दिलेल्या/ देण्यात येत असलेल्या प्रशिक्षणाबाबत नोंदवही ठेवण्यात यावी.